

VIII. Тарас Шевченко в українознавчих дослідженнях

УДК 821.161.2-1.09 Т. Шевченко

Володимир Скляр

Значущість творчого доробку Тараса Шевченка у формуванні української ідентичності

У статті окреслено відображення української ідентичності в поезії Тараса Шевченка з точки зору сучасної етнологічної науки. Визначено значущість поетичного доробку Великого Кобзаря для всього українства.

Ключові слова: Тарас Шевченко, Україна, українство, ідентичність, «Кобзар», поезія, етнологія.

The imaging of the Ukrainian identity in the poetry by Taras Shevchenko from the point of view of the modern ethnologic science is outlined in the article. The significance of the poetic work by Taras Shevchenko for all Ukrainian people is determined.

Keywords: Taras Shevchenko, Ukraine, Ukrainian People, Identity, «Kobzar», Poetry, Ethnology.

В історії кожного етносу є постаті, які стали його символом, які своєю діяльністю сприяли формуванню самоідентифікації всього загалу. Не є винятком і українці. Серед плеяди представників української інтелектуальної еліти, які безпосередньо вплинули на формування ідентичності українства, першість, беззаперечно, належить Тарасу Григоровичу Шевченку. Не лише його творчий доробок, але й його страдницький життєвий шлях стали символом України і українства. Тому зовсім не випадково Шевченків «Кобзар» є майже у кожній українській родині, а пам'ятники Великому Українцю споруджено майже в усіх містах не лише в Україні, але й за кордоном – там, де розселені українські громади. Портрети Кобзаря є майже у кожній українській оселі. Провідний університет України – Київський національний носить ім'я Тараса Шевченка.

Творчий доробок Тараса Григоровича Шевченка традиційно перебуває в центрі уваги української науки, насамперед, літературознавства та мовознавства, а також інших соціогуманітарних наук, зокрема, філософії, культурології та психології. Однак, дослідження поезії Великого Кобзаря варто проводити також і в межах етнологічної науки та українознавства. Тому досить нагальним є дослідження етнологічної проблематики в поетичній творчості Тараса Шевченка, як складової не лише сучасного шевченкознавства, але й українознавства.

Попри те, що Тарас Григорович не був державним діячем чи військовим очільником, а належав до творчої еліти, його доробок заклав підвалини до формування новітньої української нації, сприяв становленню та розгортанню українського національно-визвольного руху. Творчість Великого Кобзаря впливала не лише на його сучасників, але й на формування власної національної ідентичності всіх наступних поколінь української інтелектуальної еліти та українського загалу.

Українська ідентичність – це усвідомлення українством власної єдності та самодостатності в мовному, культурному та ментальному вимірах, а також розуміння відмінностей від інших, чужих етносів. Тобто усвідомлення власної органічної цілісності, неповторності та самодостатності. У поетичній творчості Великого Кобзаря знайшли відображення найважливіші аспекти формування української ідентичності з точки зору сучасної етнологічної науки. Насамперед, Тарас Шевченко окреслив єдність українства у часі і просторі, показав взаємозв'язок пройдешнього, сучасного та майбутнього поколінь не лише своїм творчим доробком у цілому, але й

у назві одного зі знакових поетичних творів: «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє» [1, т. 1, с. 250–255].

Великий Кобзар акцентував увагу на значущості України для кожного українця, а не на пошукові кращої долі за межами Батьківщини:

«Нема на світі України,
Немає другого Дніпра,
А ви претеса на чужину
Шукати доброго добра...» [1, т. 1, с. 250].

Масова міграція як у минулому, так і зараз призводить до втрати власного демографічного потенціалу. В умовах дисперсного розселення за межами власних етнічних земель це призводить до етнічної асиміляції вже в другому чи третьому поколінні. Про це переконливо свідчить доля українських «клинів» Зеленого (Далекий Схід), Жовтого (Поволжя), Сірого (Казахстан) та Малинового (Кубань), чи ситуація з українською діаспорою у США та Канаді. Виходячи із історичного досвіду української діаспори, перспективи збереження власної ідентичності серед мігрантів нинішньої четвертої хвилі у Західній Європі залишаються досить сумнівними.

Тарас Григорович усвідомлював, що без розуміння причетності до минулого неможливе теперішнє існування українства в Україні та його майбутнє. Важливою є Шевченкова настанова для усього українства не лише розуміння особистої причетності до своєї Батьківщини, але любові до неї. Тарасова любов до України була дійсно щирою та безмежною:

«Мій краю прекрасний,
Розкішний, багатий» [2, т. 2, с. 34].

«У нашім раї на землі...» [3, т. 2, с. 180].

«А ти пишалася колись
В добрі і розкоші! Вкраїно!
Мій любий краю неповинний!» [4, т. 2, с. 268].

«Світе тихий, краю милий,
Моя Україно...» [5, т. 1, с. 169].

«Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що прокляну святого Бога,
За неї душу погублю!» [6, т. 2, с. 30].

Україна була в серці Тараса Шевченка. До любові до України Великий Кобзар закликав кожного українця:

«Свою Україну любіть,
Любіть її... Во время люте,
В останню тяжкую минуту
За неї господа моліть!» [7, т. 2, с. 13].

У своїй поезії Тарас Шевченко талановито розкрив сутність внутрішньоетнічної компліментарності, що сприяє формуванню внутрішньоетнічної єдності. Головною ознакою цього є усвідомлення причетності кожного до свого українського загалу:

«Подивіться на рай тихий
На свою країну,
Полюбите щирим серцем,
Велику руїну,
Розкуйтеся, братайтеся...» [1, т. 1, с. 250].

«Любіться, брати мої,
Україну любіте,
І за неї, безталанну,
Господа моліте» [7, т. 2, с. 6].

Великий Кобзар визначив беззаперечно цінність для українства власного етнічного та мовного середовища. Насамперед, це стосується мови та традицій, особливо народної пісні:

«Душа щира,
Козацького роду,
Не одцуралась того слова,
Що мати співала...» [8, т. 1, с. 65].

«Наша дума, наша пісня,
Не вмре не загине,
От де, люде, наша слава
Слава України!» [9, т. 1, с. 53].

Варто зазначити також, що в значній мірі завдячуючи Великому Кобзареві завершилося формування нової української мови, розпочате ще Іваном Котляревським та Григорієм Квіткою-Оснoв'яненком. Тарас Шевченко глибоко знав і досить високо оцінював творчий доробок своїх попередників – «будителів нації». Величною є Тарасова оцінка Івана Котляревського:

«Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть» [10, т. 1, с. 28].

та Григорія Квітки-Оснoв'яненка:

«А ти, батьку,
Як сам, здоров, знаєш,
Тебе люде поважають,
Добрий голос маєш» [9, т. 1, с. 53].

Тарас Григорович Шевченко глибоко розумів значущість збереження історичної пам'яті, тяглості усвідомлення героїчного минулого України кожним поколінням, кожною родиною, а також і свою роль у популяризації історичних знань серед українського загалу:

«Спасибі дідусю, що ти заховав
В голові столітній ту славу козачу.
Я її онукам тепер розказав» [8, т. 1, с. 110].

Сучасна етнологічна наука визнає родину найважливішим інститутом формування етномовної ідентичності особистості. До того ж, історична складова є досить важливою в процесі етнічної самоідентифікації особистості.

Тарас Шевченко інтуїтивно усвідомлював також значення ендогамії (моноетнічної родини) для збереження відтворення українського етносу у власному етнічному середовищі:

«Кохайтесь, чорнобриві,
Та не з москалями» [11, т. 1, с. 30].

В умовах бездержавності українці опинилися у становищі підпорядкованої більшості. Екзогамія (міжетнічні шлюби) сприяє розгортанню асиміляційних процесів на користь домінуючого етносу, зокрема і домінуючої меншини.

Важливою складовою самоідентифікації особистості є усвідомлення належності до України як окремого і унікального географічного простору. У Шевченковому «Заповіті» відображено символічний вимір простору України, який сприймається як свій власний кожним українцем:

«...Серед степу широкого
На Вкраїні милій,
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий» [12, т. 1, с. 268].

Шевченкові належить справедлива та емоційна оцінка Києва як сакрального міста для кожного українця:

«Мов на небі висить
Святий Київ наш великий
Святим дивом сяють
Храми Божі, ніби з самим
Богом розмовляють...» [13, т. 2, с. 71].

Тарас Шевченко глибоко знав історію України, її героїчні та трагічні сторінки. Він оспівував не лише героїчне минуле України, однак глибоко розумів її тогочасне становище під владою чужинців:

«На нашій славній Україні,
На нашій не своїй землі» [7, т. 2, с. 8].

Мрії про волю України стали головним осердям Шевченкової поезії:

«Та іноді старий козак
Верзеться грішному, усатий
З своєю волею мені
На чорнім вороні-коні!
А більш нічого я не знаю,
Хоч я за це і пропадаю
Тепер в далекій стороні» [14, т. 2, с. 185].

Тарас Шевченко надав у своїй поезії об'єктивні оцінки діяльності козацьких очільників, насамперед гетьманів. Тобто, усвідомлював роль національної еліти в історії України. Зокрема, Кобзар глибоко шанував Богдана Хмельницького:

«За що ми любимо Богдана?
За те що москалі його забули,
У дурні німчики обули
Великомудрого гетьмана» [15, т. 1, с. 269].

Однак Шевченко досить негативно ставився до угоди гетьмана з Московією, а особливо до її наслідків для України:

«Отак-то, Богдане!
Занапастив еси вбогу
Сироту Україну!
За це тобі така й дяка
Церков-домовину
Нема кому полагодить!!
На тій Україні,
На тій самій, що з тобою
Ляха задавила!
Байстрюки Єкатерини
Сараною сіли» [16, т. 1, с. 233].

Досить негативно сприймав Великий Кобзар також і діяльність гетьманів-колаборантів, які зберігаючи власне високе соціальне становище, ставали на бік чужинців:

«Раби, подножки, грязь Москви,
Варшавське сміття – ваші пани
Ясновельможні гетьмани» [1, т. 1, с. 253].

Тарас Шевченко таврував зрадництво:

«...Люде, люде!
За шмат гнилої ковбаси
У вас хоч матір попроси,
То оддасте» [17, т. 2, с. 91].

Велике значення поетичної творчості Тараса Шевченка полягало також у популяризації серед українського загалу тоді призабутих, але уславлених козацьких імен. Серед них: Іван Підкова, Северин Наливайко, Петро Конашевич-Сагайдачний, Тарас Трясило, Яків Острянин, Семен Палій, Іван Мазепа, Павло Полуботок, Іван Гонта, Максим Залізняк, Петро Дорошенко. Зокрема, останньому присвячено поезію «Заступила чорна хмара...»:

«Мов орел той приборканий,
Без крил та без волі
Знеміг славний Дорошенко,
Сидячи в неволі,
Та й умер з нудьги. Остало
Волочить кайдани
І забули в Україні
Славного гетьмана» [18, т. 2, с. 157].

Знищення козацтва Тарас Шевченко сприймав не лише як трагедію свого поневоленого народу, але як загибель України:

«А тим часом стародавню
Січ розруйнували:
Хто на Кубань, хто за Дунай
Тільки і осталося,
Що пороги серед степу
Ревуть – завивають:
«Поховали дітей наших,
І нас розривають».
Ревуть собі й ревітимуть
Їх люде минуле;
А Україна навіки,
Навіки заснула» [8, т. 1, с. 111].

Великий Кобзар досить гостро та влучно оцінив політику російського царату щодо України, зокрема Петра I та Катерини II:

«Це той перший, що розпинав
Нашу Україну,
А вторая доконала
Вдову сиротину.
Кати! Кати! Людоїди
Наїлися обоє...» [19, т. 1, с. 188].

«Що тая цариця
Лютий ворог України,
Голодна вовчиця» [16, т. 1, с. 222].

Шевченкова оцінка реакційної політики Російської імперії часів Миколи I щодо поневолених народів вражає своєю глибиною:

«Одна Сибір неісходіма,
А тюрм, а люду!.. Що й лічить
Од молдованина до фіна
На всіх язиках все мовчить» [20, т. 1, с. 247].

Тарас Шевченко усвідомлював негативні наслідки мовної та етнічної асиміляції українців у Російській імперії, перетворення їх на «перевертнів»:

«Україно! Україно!
Оце твої діти,
Твої квіти молодії,
Чорнилом политі,
Московською блекотою
В німецьких теплицях

Заглушені! Плач, Україно!
Бездітна вдовиця!» [19, т. 1, с. 190].

У сучасній етнології визначається, що мовна асиміляція є першим і найголовнішим етапом етнічної асиміляції. Тарас Шевченко досить негативно та емоційно оцінював «перевертнів», особливо із числа нащадків колишньої козацької старшини, які стали на бік чужинців:

«Людській шашелі. Няньки,
Дядьки отечества чужого!
Не стане ідола святого,
І вас не стане, – будяки
Та кропива – а більш нічого
Не виросте над вашим трупом» [21, т. 2, с. 304].

«А тим часом перевертні
Нехай підростають
Та допоможуть москалеві
Господарювати,
Та з матері полатану
Сорочку знімати
Помагайте, недолюдки
Матір катувати» [22, т. 2, с. 170].

Тарасові Шевченку належить поетичне визначення сутності української мовної стійкості. Його ставлення до використання замість рідної української мови чужої російської: «Говорить умію та не хочу» [19, т. 1, с. 185]. За визначенням сучасного українського мовознавця Л. Масенко, в умовах бездержавності України російська мова стала для українців мовою пристосування, а рідна українська – мовою спротиву [23, с. 134].

Великий Кобзар стверджував пріоритетність для українства свого власного, а не чужого надбання:

«Учітесь, читайте,
І чужому научайтесь,
Й свого не цурайтесь.
Бо хто матір забуває,
Того бог карає,
Того діти цураються,
В хату не пускають» [1, т. 1, с. 254].

«Якби ви вчилися так, як треба
То й мудрість би була своя» [1, т. 1, с. 250].

Особливо варто підкреслити, що поетична творчість Тараса Шевченка пронизана не лише глибоким знанням героїчного та трагічного минулого, але й історичним оптимізмом, вірою в кращу долю України та відновлення її волі:

«Встане Україна.
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!..» [16, т. 1, с. 233].

«В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля» [1, т. 1, с. 250].

Незважаючи на трагічні обставини свого життя, Великий Українець, попри сумніви, інтуїтивно усвідомлював значущість власного творчого доробку у національному пробудженні свого, тоді поневоленого народу:

«Мій Боже милий! Як хотілось
Щоб хто-небудь мені сказав
Хоч слово мудре; щоб я знав,
Для кого я пишу? Для чого?
За що я Україну люблю?
Чи варт вона огня святого?» [14, т. 2, с. 185].

Великий Кобзар відчував органічний взаємозв'язок власної долі з долею своєї Батьківщини – України. Власна

Шевченкова українська самоідентифікація, яка виявилася в його поезії, просто вражає своєю глибиною:

«І не пом'яне, батько з сином
Не скаже синові: – Молись!
Молись, сину, за Україну,
Його замучили колись. –
Мені однаково, чи буде
Той син молитися, чи ні
Та не однаково мені
Як Україну злії люде
Присплять лукаві, і в огні
Її окраденою, збудять
Ох, не однаково мені» [7, т. 2, с. 8].

Тарас Шевченко, усвідомлюючи значущість свого непере-сичного таланту, перебуваючи на засланні, боявся не власної (фізичної) смерті на чужині, а свого забуття в Україні:

«...То донеси
На мою країну
Мої сльози; бо я, Боже!
Я за неї гину!
Може, мені на чужині
Лежать легше буде,
Як іноді в Україні
Згадувати будуть!
Донеси ж, мій Боже милий!
Або хоч надію
Пошли в душу... бо нічого,
Нічого не вдію
Убогою головою,
Бо серце холоне,
Як подумаю, що може,
Мене похоронять
На чужині, – і ці думи
Зо мною сховають!..
І мене на Україні
Ніхто не згадає!» [24, т. 2, с. 195].

Безпосереднім свідченням важливої ролі Тараса Шевченка у відновленні української державності та його величезного впливу на формування української ідентичності є оцінка його творчості з боку влади тогочасної Російської імперії. Зокрема, у доповіді графа О. Орлова царю Миколі I «Про діяльність Кирило-Мефодіївського товариства і пропозиції щодо покарання його членів» вказувалося: «Шевченко приобрел между друзьями своими славу значительного малороссийского писателя, а потому стихи его вдвойне вредны и опасны. С любимыми стихами в Малороссии могли поселяться и впоследствии укорениться мысли о мнимом блаженстве времен гетманщины, о счастии возвратить эти времена и о возможности Украине существовать в виде отдельного государства» [25, с. 67].

Варто зазначити, що матеріали справи про Кирило-Мефодіївське товариство були оприлюднені і стали широко відомими лише за часів горбачовської «перебудови». Тобто, для царського режиму постать Великого Кобзаря ще за його життя являла небезпеку, загрозу відновлення Української держави та розпаду Російської імперії. З цих же міркувань «не радянський» Тарас Шевченко загрожував і можновладцям за часів СРСР.

Завдяки творчому доробку Тараса Шевченка та популяризації його поезії серед загалу на всіх українських етнічних землях із другої половини XIX ст. закріпився новий, сучасний етнонім – Україна, замість колоніального «Малоросія». У значній мірі завдячуючи Великому Кобзареві сформувалася ідея соборності України – усвідомлення єдності Наддніпрянської та Надністрянської України.

У Тараса Шевченка є геніальне визначення поетичної творчості, яке беззаперечно можна застосувати і до його доробку:

«Жива Душа поетова святая
Жива в святых своїх речах
І ми, читая оживаєм
І чуєм Бога в небесах» [26, т. 2, с. 206].

Таким чином, без перебільшення, без Тараса Шевченка не було б українців як сучасної нації та України як незалежної держави. Великий Кобзар надихав кожне нове покоління борців за незалежність України: «Борітеся – поборете». Тарас Шевченко сам став символом України, її нездоланності, слави і волі. Його щирі вистраждані слова: «Караюсь, мучусь, але не каюсь» давали і дають наснагу кожному українцю у найскладніші часи нашої історії.

Кожна нова українська генерація шукає і знаходить у Великого Кобзаря відповіді на гальмівні виклики часу і черпає натхнення в його творчості та життєвому шляху. З іменем Шевченка здобували українці власну незалежну Україну і в 1991 році, і під час Революції Гідності 2013–2014 рр. Світ сприймає Україну за Шевченком. Тому двохсотліття із дня народження Великого сина України є дійсно святом для всього українства суцього як в Україні, так і за її межами. А науковий аналіз творчого доробку Тараса Григоровича Шевченка повинен посісти чільне місце в сучасному українознавстві, зокрема і в етнологічних студіях.

1. *Шевченко Т. Г.* І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє / Т. Г. Шевченко // Тарас Шевченко. Повне зібрання творів у 12-ти т. (далі – ПЗТ). – К.: Наукова думка, 1989. – Т. 1. – С. 250–255. 2. *Шевченко Т. Г.* Іржавець / Т. Г. Шевченко // ПЗТ. – Т. 2. – С. 33–35. 3. *Шевченко Т. Г.* У наших раї / Т. Г. Шевченко // ПЗТ. – Т. 2. – С. 180–181. 4. *Шевченко Т. Г.* Осія. Глава XIV. Подражаніє / Т. Г. Шевченко // ПЗТ. – Т. 2. – С. 268–269. 5. *Шевченко Т. Г.* Розрита могила / Т. Г. Шевченко // ПЗТ. – Т. 1. – С. 169–170. 6. *Шевченко Т. Г.* Сон / Т. Г. Шевченко // ПЗТ. – Т. 2. – С. 29–32. 7. *Шевченко Т. Г.* В казематі / Т. Г. Шевченко // ПЗТ. – Т. 2. – С. 6–13. 8. *Шевченко Т. Г.* Гайдамаки / Т. Г. Шевченко // ПЗТ. – Т. 1. – С. 61–112. 9. *Шевченко Т. Г.* До Основ'яненка / Т. Г. Шевченко // ПЗТ. – Т. 1. – С. 52–54. 10. *Шевченко Т. Г.* На вічну пам'ять Котляревському / Т. Г. Шевченко // ПЗТ. – Т. 1. – С. 28. 11. *Шевченко Т. Г.* Катерина / Т. Г. Шевченко // ПЗТ. – Т. 1. – С. 30–44. 12. *Шевченко Т. Г.* Заповіт / Т. Г. Шевченко // ПЗТ. – Т. 1. – С. 268. 13. *Шевченко Т. Г.* Варнак / Т. Г. Шевченко // ПЗТ. – Т. 2. – С. 68–71. 14. *Шевченко Т. Г.* Хіба самому написать... / Т. Г. Шевченко // ПЗТ. – Т. 2. – С. 185–186. 15. *Шевченко Т. Г.* За що ми любимо Богдана? / Т. Г. Шевченко // ПЗТ. – Т. 1. – С. 269. 16. *Шевченко Т. Г.* Великий льох (Містерія) / Т. Г. Шевченко // ПЗТ. – Т. 1. – С. 221–233. 17. *Шевченко Т. Г.* / Т. Г. Шевченко // ПЗТ. – Т. 2. – С. 91. 18. *Шевченко Т. Г.* Заступила чорна хмара... / Т. Г. Шевченко // ПЗТ. – Т. 2. – С. 156–157. 19. *Шевченко Т. Г.* Сон (Комедія) / Т. Г. Шевченко // ПЗТ. – Т. 1. – С. 180–191. 20. *Шевченко Т. Г.* Кавказ / Т. Г. Шевченко // ПЗТ. – Т. 1. – С. 246–249. 21. *Шевченко Т. Г.* Бували воїни й військовій свари... / Т. Г. Шевченко // ПЗТ. – Т. 2. – С. 304. 22. *Шевченко Т. Г.* Розрита могила / Т. Г. Шевченко // ПЗТ. – Т. 1. – С. 169–170. 23. *Масенко Л. Т.* Мова і суспільство. Постколоніальний вимір / Л. Т. Масенко. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2005. – 163 с. 24. *Шевченко Т. Г.* Лічу в неволі дні і ночі / Т. Г. Шевченко // ПЗТ. – Т. 2. – С. 195. 25. *Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 1. – 544 с.* 26. *Шевченко Т. Г.* Мені здається я не знаю... / Т. Г. Шевченко // ПЗТ. – Т. 2. – С. 205–206.